

Научно-наставном већу

Филозофског факултета у Београду

Одлуком Научно-наставног већа Филозофског факултета у Београду донетом на I редовној седници од 15.11.2018. године изабрана је комисија за оцену и одбрану докторске дисертације под називом *Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана* кандидата Марије М. Васиљевић у саставу проф.др Смиља Марјановић-Душанић (ментор), проф.др Небојша Порчић, ванредни професор Филозофског факултета у Београду, др Даница Поповић, научни саветник Балканолошког института САНУ.

Пошто је проучила достављену докторску дисертацију, комисија има част да поднесе следећи

ИЗВЕШТАЈ

Основни подаци о кандидату и дисертацији

Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања дисертације су култови светих на територији централног Балкана у периоду од позног 14. века до прве трећине 16. века. У оквир анализе ушли су како слављење нових светаца тако и подстицање прослављања оних који су били већ присутни у литургијској пракси. И настанак нових култова, као и преображај постојећих, представљају својеврстан одговор на политичке и друштвене промене које су задесиле Балкан у периоду османског освајања полуострва. Стога, намера је била да се штовање светих изучи као појава у сасвим одређеном историјском контексту: остварујући универзалне и безвремене идеале, различити облици култног прослављања били су везани за јединствени простор и историјски тренутак. Такође, у дисертацији је начињен напор да се, колико расположиви извори то дозвољавају, ове појаве изуче као вишеслојни феномен који је у утемељен у цркви али се одигравао и у другим срединама. Управо у томе лежи и основни циљ тезе: да се култови светих изуче као комплексна појава која је могла имати различите функције у различитим заједницама.

Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације

У „Уводним разматрањима“ (стр. 1–27) представљен је „Предмет истраживања“ (стр. 1–4) при чему је штовање светих повезано са појмом сећања које представља „основни религиозни подухват“ хришћанства. Односно, и литургијска прослава светог и друге врсте комеморације могу се означити као сећање или подсећање на његов узорни и праведни живот. Следи типски приказ коришћених извора (стр. 4–8) уз навођење њихових примерних издања. Потом је приказана „Историја истраживања“ (стр. 8–15), којом је обухваћен приказ проучавања области колективног сећања као и историјат изучавања култова светих. У подпоглављу под називом „Теоријске основе“ (стр. 15–23) објашњен је теоријски приступ студијама сећања како би се оправдао изабрани методолошки поступак: настојање да се и на плану типологије, као и на плану историјске анализе издвоје различите комеморације светитеља у средњовековним друштвима. Том приликом су

наведени и разлози за изабрано структурирање текста тезе. У делу под називом „Методолошке основе“ (стр. 23–27) објашњен је ауторкин приступ предмету истраживања, који се укратко може објаснити као контекстуализација појединачних текстова кроз разумевање појаве „текстуалних заједница“ и као анализа друштвене логике текста, према којој је свако значење релационо и зависи како од садржаја тако и од времена у којем је текст читан и тумачен.

Прво поглавље и централни фокус тезе носи назив „Литургијско сећање на свете“ (стр. 28–219). У њему се истражује штовање у црквеним оквирима при чему се наглашавају сложени и понекад недовршени процеси уврштења у свете. Ти процеси су некад укључивали и трагање за идентитетом светитеља или обликовање појединих нијанси садржаја светитељских култова. Такође, једном уобличени култ је некад трпео веће или мање измене те се пажња обраћа и на њих, како би се прослављање светих приказало као једна динамична појава. Анализе служби и синаксарских житија као основних прославних текстова чини темељ дефинисања садржаја култа. Притом, сва дела која су имала неку улогу у литургијској пракси се укључују у анализу. У њих се убрајају разна похвална слова, слова о преносу моштију, повесна слова као и опширне хагиографије.

Прво потпоглавље под насловом „Нови заштитници“ (стр. 28–135) бави се култовима који су оформљени у позном средњем веку. У њих се убрајају мартирски, владарски и анахоретски култови који на особан начин одражавају друштвену стварност. Неомартирски култови, чији су најупечатљивији јунаци Свети кнез Лазар и Свети Георгије Кратовац, настају као својеврстан одговор на политичког непријатеља друге вере, Османску државу. Прослављање српских владарских култова, попут кнеза Лазара и позних Бранковића, пре свега се објашњава као покушај премошћавања прекида са славним временима и настављање традиције прослављања световних вођа. На крају, анахоретски култови, убрајајући прослављање Светог патријарха Јефрема и других пустињака,

настају са циљем укључивања у свете следбеника исихазма, што је био својеврстан одговор на друштвене и политичке реалности времена.

У потпоглављу „Преиначавање литургијског сећања“ (стр. 136–219) анализирају се већ оформљени култови који пролазе кроз неку форму преображаја управо у овом периоду. Међу њима могу се издвојити култови династије Немањића (стр. 137–170) који су актуелизовани како би се приказао већ помињани континуитет са претходним временима. У другу групу су сврстани они који су захваљујући преносима моштију подстакнути у новим срединама, те се ово доба може назвати и „Добом трансација“ (стр. 170–219). Наиме, у ово време развија се жива активност на преношењу остатака/реликвија светитеља, па тако присуство моштију Свете Петке, царице Теофано, Константина Великог, Светог апостола Луке и Светог Јована Рилског у новим срединама неретко постаје повод за писање нових и прилагођавање старих прославних састава ради оснаживања култа.

Друго поглавље названо је „Феудална комеморација светих“ (стр. 220–242) и бави се оним што је у раду названо феудалним сећањем, односно посебном врстом сећања на свете у којем је политичка функција меморије истакнута у први план. Истраживање феудалне комеморације у дисертацији засновано је пре свега на повељама, односно оним деловима повеља које су садржавале позивање на свете. Испоставило се, поред највећих хришћанских светитеља, да је у нашем материјалу најчешће истицана заштитничка улога породичних светитеља.

Трећа и последња целина бави се „Сећањем на свете кроз историографска дела“ (стр. 243–279). Наиме, у периоду који се у дисертацији истражује, на територији централног Балкана настају нова историографска дела која се баве локалном историјом а која, због особеног односа политике и светости на овим просторима укључују и спомен светих. У њих се убрајају генеалогije, стеме и летописи који сваки на свој начин и са особеном функцијом спомињу свете. У овим делима наилазимо на слику светих која се одликује мањом формалношћу, као што се откривају и култови који су остали у почетним фазама.

Следе „Закључна разматрања“ (стр. 280–286) у којима су сабрани основни закључци о појединачним култовима, затим општим одликама и функцијама светости у позном средњем веку. Текст дисертације се завршава „Списковима скраћеница, извора и литературе“ (стр. 287–319).

Основне хипотезе

Марија Васиљевић је у свом раду пошла од начелног става да појаву коју истражује мора сместити у одређен историјски контекст. У томе смислу прихватила је претпоставку, утемељену у различитим постојећим истраживањима, да доба од краја 14. века до прве трећине 16. века на Балкану представља период обојен бројним политичким, економским, друштвеним и културним променама. Из ових начелних поставки произлази даље да је целина тих промена утицала и на тако важну појаву хришћанског средњег века као што је формирање култова светих, те да због тога они носе обележја која их издвајају у односу на претходна и потоња времена. Из тога следи теза да је прослављање светих имало функцију обезбеђивања идентитета заједницама обележеним променама те и да је за живот појединца оно имало већи значај но што је то био случај у претходним епохама.

Друга група хипотеза би се односила на саму природу светитељског прослављања, као сложене појаве која је у себи садржала истовремено постојање различитих доживљаја светости. Стога, у корпусу изворне грађе могуће је издвојити литургијско, феудално и историографско сећање на свете. Такође, некад је оно трпело промене из различитих разлога, те се прослављање светитеља види као једна динамична појава која пролази готово кроз сталне, мање или веће, трансформације.

Примењене методе

Одлика методолошког приступа у овој дисертацији може се назвати комбинацијом контекстуализације извора – било да је реч о слици, химнографском саставу,

повељи или историографском делу – и анализе која се у методолошком смислу ослања на резултате више научних дисциплина. Контекст у оквиру којег се проучавају наведени историјски извори одређен је начином ма који је већина средњовековних људи долазила до порука које су преносили различити извори. На пример, у случају писаних дела, својеврсне „текстуалне заједнице“ су неписменим и полуписменим људима омогућавале да учествују у свету писане речи. Свако читање је налагало особене околности које су могле одредити и врсту очекиваног садржаја за саопштавање. Такође, такав приступ је налагао обраћање пажње на питања као што су сложеност и/или једноставност исказа, језика и алузија како би се стигло до закључака које и какве поруке су стизале до различитих друштвених слојева. Контекстуализација је у дисертацији Марије Васиљевић схваћена и нешто шире: као низ политичких, културних и друштвених услова који утичу на садржај и облик сваког извора. Даље, једном написан текст повратно је деловао на своју околину дајући јој смисао и значење. Инсистирајући на „друштвеној логици извора“ омогућено је раздвајање различитих, иако сродних, порука које је доносио сваки од њих и тиме раздвајање различитих форми светитељског прослављања.

Резултати и научни допринос

Уочавање различитих облика сећања на свете и њиховог прослављања као изразито динамичне појаве која пролази кроз сталне трансформације представља главни резултат докторске дисертације Марије Васиљевић. Посебан квалитет њеног рада представља утврђивање значења химнографског прослављања, као и суптилна анализа овог типа историјско/литургијских извора.

Осим реченог, научни допринос тезе Марије Васиљевић односи се посебно на анализе служби и синаксарских житија као основних прославних текстова, али и других дела која су имала улогу у литургијској пракси. У њих се убрајају разна похвална слова, слова о преносу моштију, повесна слова као и опширне хагиографије. Предложена анализа значајног изворног корпуса даје посебну

тежину овој докторској дисертацији, јер су оригинална ауторкина решења омогућена непосредним, изнијансираним увидом у обимну изворну грађу, на шта је посебно указано у приказу садржине појединих поглавља.

7. Закључак

Докторска дисертација Марије Васиљевић представља оригиналан научни рад, пре свега због снажног ослонаца на обимни презентовани изворни досије. Не занемарујући достигнућа претходника, кандидаткиња је пажљиво, примењујући и комбинујући аналитички и компаративни приступ проблему, успела да понуди нове увиде у више научних области. Не занемарујући област истраживања култова светих којима је у основи овај рад посвећен, Марија Васиљевић је свој текст дубоко прожела интердисциплинарним приступом теми, зашавши у области теорије историје и анализе химнографије. Основни ослонац у оваквом методском опредељењу имала је у чињеници да је природа светитељских култова присно везана за феномен историјског сећања. Карактеристичан за средњовековна друштва, поредак који спаја социјални и темпорални аспект живота друштвених заједница, заснован је на месту који концепт меморије има у хришћанству. Организована око евхаристијског прослављања и на годишњем нивоу богослужбених кругова око великих празника, меморија хришћана се, на свакодневном нивоу, пре свега испољава кроз везу верника са светитељима остварену посредством икона, непосредним контактом са њиховим гробовима, односно реликвијама и са светом мртвих предака. Стога се јавно сећање испоставља као део вечите афективне садашњости која је смештена у сферу сакралног. Свесна огромног доприноса доминантиних теоријских приступа овим питањима у савременој медијевистици, ауторка је сопствена промишљања ове тематике са несумњивом ерудицијом и упућеношћу у релевантну научну литературу ослонила на развијена теоријска тумачења студија меморије. На тим основама, у својој анализи Марија Васиљевић је нашла низ аргументованих одговора на досад нерешена питања разумевања ових текстова.

На основу свега реченог можемо закључити да докторска дисертација Марије Васиљевић *Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана* представља успешно обрађену целину, вредно и оригинално научно истраживање. Састављена зналачки и са темељном пажњом, ова теза спада у ред оних доктората које комисија може предложити за усмену одбрану не само позитивним извештајем и препоруком да се одобри њена јавна усмена одбрана, већ и са поуздањем да је реч о кандидату који на сваки начин заслужује признање за многоструко успешно и солидно утемељено истраживање.

Београд, 20. новембра 2018.

проф.др Смиља Марјановић-Душанић (ментор)

проф.др Небојша Порчић

(Филозофски факултет у Београду)

др Даница Поповић

(научни саветник Балканолошког института САНУ)